डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे

शेवटचे भाषण

विनिमय पब्लिकेशन्स

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेवटचे भाषण

प्रकाशन:
प्रथम आवृत्ती : २३ फेब्रुवारी २००८
दुसरी आवृत्ती : ६ डिसेंबर २०१०
तिसरी आवृत्ती : ६ डिसेंबर २०११

प्रकाशक :
विनिमय प्रकाशन
राजरत्न ठोसर
उदयनगर, पोलीस स्टेशनच्या बाजूला,
सूर्यनगर, विक्रोळी (प.)
मुंबई - ४०० ०८३.
संपर्क: ९९६९१९८८२१

मुद्रक :
रश्मी इंटरप्राइजेस
डी. एस. के. चिंतामणी,
अप्पा बळवंत चौक,
पुणे - ४११ ०३०.

विनंती : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्राच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी वाढदिवस, लग्न, बक्षिस वितरण आणि इतर मंगल प्रसंगी ग्रंथच एकमेकांना भेट स्वरूपात द्यावेत.

प्रकाशकीय

बाबासाहेबांनी आपल्या उभ्या आयुष्यात अनेक भाषणे केलीत. सारनाथ येथील भाषण वगळता ती पुस्तक रूपाने प्रकाशित आहेत. बाबासाहेबांनी १४ आक्टोबर १९५६ ला नागपूर येथे बौद्ध धम्माची दिक्षा घेतली आणि आपल्या पाच लाख अनुयायांनाही बौद्ध धर्माची दिक्षा दिली. त्या प्रसंगी त्यांनी केलेले भाषण ऐतिहासिक ठरले. बाबासाहेबांनी आयुष्यभर द्वेष निखारे गिळून भारत देशाला पुन्हा एकदा बुद्धाचं दर्शन दिलं. त्यानंतर चंद्रपूर (महाराष्ट्र) येथे दिनांक १६ आक्टोबर १९५६ ला बाबासाहेबांनी उपस्थित लोकांना त्रिसरण-पंचशील आणि २२ प्रतिज्ञा दिल्या. तेथे तीन लाख लोकांनी बाबासाहेबांच्या हस्ते बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.

स्वतंत्र भारताचे कायदेमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दिल्लीहून दिनांक १३ नोव्हेंबर १९५६ रोजी दुपारी काठमांडू येथे बौद्ध धर्मीय लोकांच्या चौथ्या जागतीक परिषदेत भाग घेण्यासाठी आले होते. पंडीत राहूल सांकृत्यायनही या परिषदेसाठी आले होते. त्यांनी बाबासाहेबांची भेट घेतली. यावेळी झालेल्या चर्चेची आठवण सांगताना ते 'आधुनिक संसार का महान व्यक्तित्वः डॉ. आंबेडकर' या ग्रंथात लिहितात, "नवम्बर १९५६ का वह दिन भूल नहीं सकता, जबकी नेपाल में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरने भाववेशमें पर गंभीरता के साथ घोषित किया- दो वर्ष और जी जावूं तो भारत में पॉँच करोड बौद्धों को दिखा दूँगा । हजार अफसोस की वह संकल्प पूरा नहीं हुआ।"

नेपाळ देशातील काठमांडू येथील जागतीक बौद्ध परिषदेत २० नोव्हेंबर १९५६ ला 'बुद्ध की कार्ल मार्क्स' या विषयावरील डॉ. बाबासाहेबांचे ऐतिहासिक भाषण झाले. हेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेवटचे भाषण मानले जायचे. परंतु हे भाषण शेवटचे भाषण नाही. "२० नोव्हेंबर १९५६ रोजी काठमांडूची जागतीक बौद्ध परिषद संपल्यानंतर, बाबासाहेब २१ तारखेला भगवान बुद्धाची जन्मभूमी लुंबिनी येथे आले. २२ ला बुद्धगयेला त्यांनी भेट दिली. २३ आणि २४ ला त्यांनी सारनाथला भेट दिली. २७ नोव्हेंबर ला बाबासाहेब कुशीनगराला गेले. कुशीनगर भगवंताची निर्वाणभूमी, तेथून मग ३० नोव्हेंबरला बाबासाहेब दिल्लीला परतले आणि पुढे ६ डिसेंबरला दिल्लीत त्यांचे निर्वाण झाले. काय आश्चर्य आहे ते पहा, बाबासाहेबांनी काहीच दिवस अगोदर लुंबिनी, बुद्धगया, सारनाथ

आणि कुशीनगर या बौद्धांच्या चारही धर्मक्षेत्रांना भेटी दिल्या होत्या.” काठमांडूवरून भारतात परत येताना ते वाराणसी व सारनाथ येथे गेले होते त्या ठिकाणी त्यांची काशी विद्यापीठ आणि सारनाथ येथे एकूण चार भाषणे झाली.

२५ नोव्हेंबर १९५६ ला काशी विद्यापीठाच्या परिषदेचे उद्घाटन बाबासाहेबांच्या हस्ते झाले. या प्रसंगी त्यांनी नाग व आर्य यांच्यातील संघर्ष, बौद्ध धर्म, ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचा संघर्ष या संदर्भात आपल्या अभ्यासपूर्ण भाषणातून विचार मांडले. आर्यांचे भारतात आगमन होण्यापूर्वी नाग लोकांची भारतात वस्ती होती आणि हे नाग लोक आर्यांपेक्षा अधिक सुसंकृत असल्याचे या भाषणात बाबासाहेबांनी सांगितले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आपल्या आयुष्यातील अखेरचे भाषण सारनाथ येथील धम्मेक स्तूपाजवळ २५ नोव्हें १९५६ ला झाले. तथागत भगवान बुद्धांनी ज्या ठिकाणी पंचवर्गीय भिक्खूंना आपला पहिला उपदेश करून धम्मचक्र प्रवर्तन केले. त्या जागी सम्राट अशोकाने एक स्तूप उभारला, या स्तूपाच्या सावलीत बाबासाहेबांचा स्वागत समारंभ महाबोधी सोसायटीच्या वतीने आयोजित करण्यात आला. या ठिकाणी बाबासाहेबांचे अखेरचे ऐतिहासिक भाषण झाले. या भाषणात बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे सांगितले की, “माणसा-माणसातील संबंध प्रेम, करुणा या तत्त्वानुसार जोडणारा बौद्ध धर्म हा एकमेव आहे.” धम्मेक स्तूपाजवळ बाबासाहेबांनी केलेले हे भाषण त्यांच्या आयुष्यातील अखेरचे भाषण ठरले. या अखेरच्या भाषणाविषयी अनेक लोकांना माहिती नाही. हे भाषण आम्ही प्रकाशित करत आहोत याचा आम्हाला खूप आनंद वाटतो.

त्याचबरोबर ३ ऑक्टोबर १९५४ रोजी आकाशवाणी दिल्ली केंद्रावरून बाबासाहेबांनी दिलेले भाषण; १२ मे १९५६ रोजी ब्रिटीश ब्रॉडकास्टींग कार्पोरेशन च्या नभोवाणी केंद्रावर दिलेल्या भाषणांचा मराठी अनुवाद या पुस्तकात बाबासाहेबांच्या अखेरच्या भाषणासोबत समाविष्ट करण्यात आला आहे.

बुद्ध धर्म ही हिंदू धर्माची एक शाखा आहे हा खोडसाळ प्रचार होय

“दिनांक २५ नोव्हेंबर १९५६ रोजी सकाळी १० वाजता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी काशी विद्यापीठाच्या विद्यार्थी परिषदेचे उद्घाटन केले.”

उद्घाटनपर भाषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, “बौद्ध धर्माच्या उत्पत्तिसंबंधी पुष्कळच अज्ञान दृष्टिस पडते. प्राचीन भारताचा त्रयस्थपणे अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थाला बुद्धपूर्व काळात दोन संघर्ष आढळतात. पहिला संघर्ष आर्य व नाग लोकातील व दुसरा ब्राह्मण व क्षत्रियातील.

सध्या हिंदू म्हणून समजले जाणारे पुष्कळसे लोक नागवंशीय आहेत. ज्या नाग लोकांनी आर्यांपूर्वी भारतात वस्ती केली होती ते आर्यांपेक्षा अधिक सुसंकृत होते. त्यांना आर्यांनी जिंकले, एवढ्यावरून आर्यांची संस्कृती त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ ठरत नाही. आर्यांच्या विजयाचे कारण म्हणजे त्यांचे वाहन. आर्य घोड्यावर स्वार होऊन लढत तर नाग पायदळी लढत. आर्य-नागांमधील लढा प्राणपणाने लढला गेला. महाभारतातील खांडववन व सर्पसत्र या कथांवरील कल्पनेचे परिवेष्ठन दूर केले तर या आर्य-नाग युद्धाचे भयानक स्वरूप आपल्या दृष्टिस पडते. आर्यांनी खांडववन दहनासारखी म्हणजे (Scorched earth policy) ची कृत्ये करून नागांची ससेहोलपट चालवली. या विध्वंसातून अगस्तीने एका नागाला वाचवले, अशी एक कथा आहे. कथेत अतिशयोक्ती असली तरी नागांच्या वसाहती संपूर्ण नष्ट करण्यासाठी आर्य कसे झगडत होते हे त्यावरून दिसून येते. पराभवामुळे नागांच्या मनात आर्यांविषयी द्वेष वसत होता. परिक्षिताचा प्राण घेणारा तक्षक हा कोणी सर्प नसून एक नागवंशीय पुढारी होता. आर्य लोकांच्या मनात नागांसंबंधी वसत असलेल्या द्वेषाचे उदाहरण म्हणून, कर्ण व अनंत यांच्या कर्णार्जुन युद्धापूर्वी झालेल्या संभाषणाचा उल्लेख करता येईल. कर्णार्जुन युद्धापूर्वी अनंत हा नागवंशीय योद्धा कर्णाला भेटला आणि आपण अर्जुनाविरूद्ध साह्य करू असे आश्वासन देऊ लागला. कर्णाने ते देऊ केलेले साह्य नाकारले. कारण, कर्ण आर्य होता आणि अनंत हा नाग होता. आर्यांनी आपापसातील युद्धासाठी नागांचे साह्य घेणे निषिद्ध होते.

बौद्धपूर्व काळात दुसरा संघर्ष म्हणजे ब्राह्मण क्षत्रियांमधला. या लढ्याची वर्णने पुराणातून पुढे आली आहेत. त्याचप्रमाणे मनुने आपल्या स्मृतीत, क्षत्रियांनी ब्राह्मणांना

आदराने का वागविले पाहिजे त्याची कारणे देताना, पूर्वकालीन ब्राह्मण क्षत्रियांच्या संग्रामाचा उल्लेख आहे.

आर्य व नाग, ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यातील झगडे चालू असताना ब्राह्मणांनी ऋग्वेदात पुरूषसुक्तांचा अंर्तभाव केला असावा. पुरूषसुक्तापूर्वी चातुर्वर्णातील चारही वर्ण एकाच समान पातळीवर होते. पुरूषसुक्ताने उच्चनिचतेचे तत्त्व समाजात आणले. या सुमारास भगवान बुद्धाने भारतीय जीवनात प्रवेश केला. ज्या शाक्य कुळात गौतमाचा जन्म झाला त्या शाक्यांचे गणराज्य लोकशाहीप्रधान होते. या लोकशाहीच्या परंपरेत वाढलेल्या गौतमास चातुर्वर्ण्य अमान्य होते.

सध्याच्या स्वरूपातील बौद्ध धर्म हा एक नानाविध सिद्धांतांचा महासागरच झाला आहे. परंतु बौद्ध धर्माचा मध्यवर्ती सिद्धांत अथवा बुद्धमत हे समतेवरच आधारलेले आहे. बौद्ध धर्माचा स्वीकार करणारे लोक बव्हंशी नागवंशीय आणि चार्तुवर्ण्यात हीन समजल्या जाणाऱ्या वर्णांपैकी होते. नागांची युद्धप्रीती मुचलिंद नागाच्या कथेवरून सिद्ध होते. मुचलिंदाचे अग्निहोत्री कश्यपाशी वैर होते. परंतु कश्यपाकडे अतिथ्यासाठी आलेल्या बुद्धाचा तो सेवक बनला. बौद्ध धर्माच्या अभिवृद्धीचे कारण शुद्रातिशुद्रांनी त्याचा बहुसंख्येने केलेला स्वीकार. बौद्ध वाङ्मय व विशेषतः थेर व थेरीगाथा यांच्या आधारे हे सिद्ध करता येईल.

बौद्ध धर्म ही हिंदू धर्माचीच एक शाखा आहे, अशा मताचा प्रचार अलिकडे फारच बोकाळला आहे. वस्तुतः बौद्धप्रणीत धर्म समकालीन होता. तो वैदिक अथवा ब्राह्मणी धर्माहून अतिशय भिन्न होता. वैदिक वेदग्रंथांना प्रमाणे मानीत, तर बुद्धाचा त्यांना विरोध होता. कलामसुक्तांमध्ये बुद्धाने माणसाला विचार स्वातंत्र्य असले पाहिजे आणि वेदांनी माणसाठी सदासर्वकाळ टिकणारा विचार करून ठेवला नाही असे प्रतिपादिले आहे. बुद्धाच्या वेदप्रामाण्यावरील आघाताचा पुढील काळात हिंदुंच्या भगवद्गीतेसारख्या ग्रंथावरही परिणाम झाला आहे. वेदपाठकांची गीतेने एके ठिकाणी बेडूक म्हणून संभवना केली आहे. बुद्धाने वेदांना वाळवंट म्हटले आहे. वेदामध्ये प्राधान्याने इंद्रादी देवतांना उगमे घोडे, तेजस्वी शस्त्रास्त्रे, शत्रुवर विजय इत्यादी ऐहिक सुखोपभोगासाठी केलेल्या प्रार्थना आहेत. त्यात उदात्त नीतितत्त्वांची शिकवण नाही. म्हणून बुद्धाने त्याचा धिक्कार केला.

बुद्धाचा समकालीन धर्मावरील दुसरा आघात म्हणजे यज्ञसंस्थेवरील होय. गाई-बैलांचे बळी देऊन तुम्हाला कोणते उच्चश्रेय लाभणार आहे, असा त्यांचा याज्ञिकांना प्रश्न असे. यज्ञसंस्थेवरील बुद्धाच्या टिकेमुळे हिंदूंना इंद्रवरूणादि आद्य देवतांचा त्याग करावा

लागला. थोडेसे विषयांतर करून मी तुम्हाला विचारतो, हिंदू धर्मात ईश्वराची (God) कल्पना खरी आहे काय? काशीतील तुमचा पूजनीय महादेव देव मानावा तर त्याचे लग्नही होते व तो आपल्या बायकोबरोबर नाचतोही. ब्रह्मा विष्णूचीही तीच कथा. यांना काय देव म्हणायचे? सामान्य माणसालासुद्धा लाज वाटेल अशी दृष्कृत्ये त्यांच्या हातून घडल्याचे तुमची पुराणेच सांगतात. असा एक तरी देव दाखवा की ज्याचे निष्कलंक चारित्र्य आजच्या माणसाला आदर्शवत् व अनुकरणीय वाटेल ? हिंदूंचे देव म्हणजे राजांची कुलदैवते, त्यांचे पराक्रम म्हणजे राजांचे पौरोहित्य मिळविण्यासाठी ब्राह्मणांनी रचलेली त्यांच्या दैवतांच्या खुशामतीची पुराणे. इंद्र, कृष्ण काय हे देव ? ऋग्वेदाच्या शेवटच्या भागात इंद्रपत्नीने इंद्रास मोजलेल्या शिव्या वाचून पहा ! दुर्योधन संपूर्ण वज्रद्रोही होऊ नये व गदायुद्धात भीमास यश मिळावे म्हणून कृष्णाने योजलेले कपट नाटक पहा. तुमचा शेजारी असे वागू लागला तर तुम्ही त्याला काय म्हणाल! असो ! बुद्धाने पशुहत्येची निर्भत्सना केली आणि यज्ञाचे वैफल्य जनतेस पटवून दिले, म्हणूनच ब्राम्हणांना आपले प्राचीन याज्ञिक आचार सोडावे लागले.

आश्रम व्यवस्थेसंबंधीही बुद्धाचे मत प्रचलित वैदिक धर्मापेक्षा वेगळे होते. ब्राह्मणांच्या मते ब्रह्मचर्य आश्रमानंतर गृहस्थाआश्रम स्वीकारणे आवश्यक होते. बुद्धाच्या मते ब्रह्मचर्यानंतर परिव्रज्या स्वीकारण्यास प्रत्यवाय नव्हता. ब्रह्मचर्याचा मूळचा अर्थ ज्ञानार्जनाची अवस्था, अविवाहित अवस्था हा त्यास नंतर चिकटविलेला अर्थ आहे. ब्राह्मणांनी गृहस्थाश्रमाचा काळ वाढविण्यासाठी त्याला वानप्रस्थाश्रम जोडला. ब्रह्मचर्यानंतर संन्यास (परिव्रज्या) स्वीकारण्यास ब्राह्मणांची हरकत होती. अकराशे वर्षांनी कुमारील भट्टाने बुद्धावर घेतलेल्या आक्षेपात बुद्धाच्या परिव्रज्येच्या स्वातंत्र्यावरच भर दिलेला आहे.

बुद्धाचा वैदिक धर्माशी चवथा विरोध चातुर्वर्ण्याबाबत होता. त्याचे शिष्य उच्च कनिष्ट समजल्या जाणाऱ्या सर्व जातीतील होते. आपल्या शिष्यांत उच्चनिचतेच्या भावनेला जागा राहू नये, या बाबतीत तो अत्यंत दक्षता पाळीत असे. आपल्या चुलत भावांना आपल्या क्षत्रियत्वाचा अभिमान वाटू नये म्हणून त्याने त्यांच्या समवेत आलेल्या ‘उपाली’ स प्रथम दीक्षा दिली. ज्याची दीक्षा अगोदरची तो नंतर दीक्षा घेणारास वंद्य समजला जाई. म्हणून क्षत्रिय शाक्यांना उपाली या त्यांच्या पूर्वाश्रमीच्या नापित सेवकास अभिवादन करावे लागले. आपल्या जीवनाच्या शेवटल्या दिवसात चुन्द या हीनजातीय समजल्या जाणाऱ्या लोहाराच्या घरचे अन्न ते प्रकृतीस अनिष्ट आहे, असे समजूनही त्याने

ग्रहण केले आणि सामाजिक समतेसाठी प्राणाचे मोल दिले. असे चातुर्वर्ण्य विरोधी प्रसंग बुद्धाच्या जीवनात अनेक दाखविता येतील. तो आपल्या संघाला सागराची उपमा देई. ज्याप्रमाणे सागरास मिळाल्यावर नदीची पृथगात्मता राहत नाही आणि सर्व जल एकरूप होते, त्याप्रमाणेच संघात येणाऱ्या भिन्न वर्णीय भिख्खुंचे वर्णवैशिष्ट्य नष्ट होते. जैन मतालाही चातुर्वर्ण्य निषिद्ध होते. परंतु त्या मुद्यावर भांडण करायला ते सिद्ध नव्हते. बुद्ध मात्र आपल्या मुद्यांबाबत गुळगुळीत मौन धारण करीत नसे. *आपल्या धर्माचे आपण वीर आहोत आणि त्याच्या स्थापनेसाठी आपणाला अज्ञानाशी झगडावे हे लागणारच असे त्याचे मत होते.* बुद्धाची ही चातुर्वर्ण्यविरोधाची तीव्रता ब्राह्मणांच्या मनात सदैव डसत राहीली. म्हणूनच चातुर्वर्णाविषयी मूक असलेल्या निरिश्वरवादी सांख्याचार्य कपिलमुनीस त्यांनी आपले म्हटले, परंतु बुद्धाशी मात्र सदैव वैर मानले.

बुद्धाचा वैदिक धर्माला पाचवा विरोध देव आणि आत्मा यांच्या अस्तित्वाबाबतचा होता. बुद्धाच्या मते सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ, सर्वव्यापी, न्यायी आणि प्रेममय अशा देवाचे अस्तित्व ज्ञानाची साधने जी पंचेंद्रिये आणि तर्क यांच्या साह्याने सिद्ध करता येत नाही. शिवाय धम्माचा उद्देश दुःख परिहार आहे. देव मानल्याने दुःख कमी होत नाही. माणसाने दुसऱ्या माणसाशी कसे वागावे म्हणजे सर्व माणसे सुखी होतील हे शिकवणे हे धर्माचे मुख्य कार्य आहे. म्हणून धम्माचा देवाशी संबंध येत नाही. देवाचे अस्तित्व केवळ पोकळ तर्कावर (Speculation) आधारलेले आहे आणि या अस्तित्वाच्या श्रद्धेतून पूजा, प्रार्थना, पुरोहित इत्यादी अष्टांग मार्गातील समादिठ्ठीला घातक अशा खुळ्या समजुतीचे (Superstition) पेव फुटते. माणसाचे परस्पर संबंध प्रज्ञा, शील, करूणा, मैत्री यांनी नियंत्रित होण्याऐवजी पावित्र्य, उच्चनिचता अशासारख्या भ्रामक समजुतींनी नियंत्रित होतात. देवाच्या अस्तित्वावरील बुद्धाचे आक्षेप केवळ व्यावहारिक दृष्टिचेच होते असे नाही. प्रचित समुत्पाद या त्यांच्या सिद्धांतात देवाच्या अस्तित्वावर सर्वसामान्य तार्किक स्वरूपाचे आक्षेप घेतलेले आहे. या सिद्धांताप्रमाणे देव आहे किंवा नाही हा मुख्य प्रश्न नाही. त्याप्रमाणे विश्व देवाने निर्मिले की नाही हाही मुख्य प्रश्न नाही. मुख्य प्रश्न असा की देवाने जग कसे निर्माण केले ? देवाच्या अस्तित्वाचे मंडण अथवा खंडण या प्रश्नाच्या उत्तराने होईल. या दृष्टिने महत्त्वाचा प्रश्न असा “देवाने हे जग अभावातून निर्मिले की, पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या कशातून तरी निर्मिले ?” काहीच नव्हते त्यातून काहीतरी निर्मिले या गोष्टींवर माणसाच्या बुद्धिला विश्वास ठेवता येत नाही. जर या तथाकथित देवाने हे जग पूर्वी काहीतरी होते त्यातून निर्मिले असेल तर जे नवे काहीतरी त्याने निर्मिले

ते आपल्या निर्मितीपूर्वीही अस्तित्वात होते असे मानावे लागते. मग जे पूर्वी होते त्याच्या निर्मितीचा कर्ता देव ठरू शकत नाही. देवाने काहीतरी निर्मिण्यापूर्वी कोणीतरी काहीतरी निर्मिलेले असेल तर देवाला आद्यनिर्माता किंवा आदिकारण म्हणता येणार नाही. एकूण कारण अस्तित्वासंबंधीची विचारसरणी तर्कदुष्ट असल्यामुळे देवावरील श्रद्धा बुद्धाच्या समदिठ्ठीप्रधान धम्माला अमान्य आहे. वेदांतातील मोक्ष सिद्धांत म्हणजे आत्म्याने ब्रह्मात विलीन होणे यालाही तर्कदुष्ट ठरवून आणि मानवी जीवन सुखी करण्याच्या दृष्टिने निरोपयोगी म्हणून बुद्धाने विरोध केला. ब्रह्माविषयक बुद्धाची विचारसरणी त्याच्या वशिष्ट व भारद्वाज या दोन ब्राह्मणांशी झालेल्या संवादात व्यक्त झाली आहे. बुद्धाचे आत्म्याच्या अस्तित्वावरील व्यावहारिक दृष्टिचे आक्षेप त्याच्या देवकल्पनेवरील आक्षेपासारखे आहेत. शिवाय तो आत्म्याचे म्हणून समजले जाणारे व्यापार नामरूप या सिद्धांताच्या आधारे स्पष्ट करून दाखवितो. कायेच्या उत्पतीबरोबरच जाणिवेचा (Consciousness) प्रारंभ होतो. इच्छात्मक भावनात्मक आणि विचारात्मक कार्य ही जाणिवेचीच आहेत. तेव्हा आत्मा हे वेगळे तत्त्व गृहीत धरण्याची आवश्यकताच उरत नाही.

अशारितीने वैदिक धर्माशी विरोध असणाऱ्या बौद्ध धर्माचा पाडाव करण्यासाठी ब्राह्मणांनी भल्याबुऱ्या सर्व प्रकारच्या साधनांचा उपयोग केला. बौद्ध धम्म ज्या गोष्टींमुळे लोकप्रिय झाला त्या गोष्टी आपल्या पूर्वापार धर्मास सम्मत नसल्या तरी त्यांचा त्यांनी उपयोग केला. या प्रचार पद्धतीस अनुसरूनच वेरूळच्या बौद्ध लेण्याजवळ त्यांनी आपली ब्राह्मणी लेणी कोरली. वस्तुतः ब्राह्मण हा गृहस्थाश्रमी. अग्निहोत्र हे त्याचे नित्यव्रत. त्याला परमार्जित भिख्खुसारखे गुहेत राहण्याचे कारण नव्हते. भिख्खुंना पावसाळ्यात तीन महिने कुठेतरी निवाऱ्याच्या जागी वास करण्याचा बुद्धाचा आदेश होता. त्यामुळे त्यांना लेण्याची आवश्यकता होती. गृहस्थाश्रमी ब्राह्मणाला ती तशी नव्हती. परंतु बौद्ध लेण्यांकडे उपासकांचा मोठा मेळावा आकृष्ट होतो म्हणूनच केवळ त्यांच्या लेण्याच्या बाजूला आपली लेणी कोरून आपल्या धर्माकडे उपासक ओढून घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासाचे मुख्य कारण म्हणजे, हिंदू पंडित सांगतात त्याप्रमाणे, कुमारील शंकराचार्य इत्यादींनी बुद्धमताचा वाग्युद्धात केलेला पराभव हे नव्हे. कारण दोघांनीही बुद्धाच्या शिकवणीचे मध्यवर्ती सिद्धांत जे सामाजिक समता, जगातील दुःख परिहारासाठी प्रत्येक व्यक्तिचे मनःपरिवर्तन, नीति तत्त्वांची सामाजिक जीवनातील प्रतिष्ठापना, बुद्धिवाद इत्यादी, त्यावर या पंडितांनी मुळीच आघात केलेला नाही. या दोघाही पंडितांनंतर बौद्ध धर्म भारतात कित्येक वर्षे समृद्धावस्थेत होता. बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासाचे मुख्य कारण म्हणजे

ज्या भिन्न संस्कृतीच्या व भिन्न सांस्कृतीक पातळीच्या लोकांमध्ये त्याचा प्रचार झाला, त्यांच्या आचारांची व समजुतीची बौद्ध धर्मावर झालेली अनुचित प्रतिक्रिया. भारतातील बौद्ध धर्मावर झालेला सर्वात मोठा आघात म्हणजे इस्लामी आक्रमणाचा. भारताकडे वळताना मुसलमान आक्रमकांना जे परधर्मी लोक भेटले ते बौद्धधर्मीय होते. त्यांच्या भाषेत मुर्तिला 'बुत' असे म्हणत, बुत्शिकन म्हणजे मूर्तिभंजक होणे हे त्यांच्या मते गाझीपणाचे लक्षण होते. हिंदूपेक्षा बौद्धांवर चढविलेले त्यांचे हल्ले अधिक हिंस्त्र व विध्वंसक स्वरूपाचे होते. त्यांनी केलेल्या बौद्ध भिख्खुंच्या कत्तलीने ११ पासून १३ व्या शतकापर्यंतची इतिहासाची पाने रक्ताने रंगलेली आहेत. 'नालंदा' सारख्या जगविख्यात बौद्ध विद्यापिठाचा त्यांनी पूर्ण नाश केला. हिंदुंप्रमाणे बौद्धांमध्ये धर्मप्रचाराचे पिढिजात काम करणारा ब्राह्मणासारखा वर्ग नसल्याने, भिख्खुंच्या कत्तलीनंतर बौद्ध धर्माचा झपाट्याने ऱ्हास झाला. सत्याचाही कधी कधी पराभव होतो हे ह्याचे हे एक उदाहरण आहे. परंतु आज त्यानंतर सहाशे वर्षांनी भारताला बुद्धाची आठवण होत आहे आणि आज जर त्याने बुद्धाच्या विचारसरणीचा स्वीकार केला नाही तर त्याचे भवितव्य ठीक नाही.

भाषणानंतर विद्यार्थी व प्राध्यापक वर्गाने विचारलेल्या सर्व प्रश्नांची बाबासाहेबांनी उत्तरे दिली. ती प्रश्नोत्तरे एका स्वतंत्र वृत्ताचा विषय होतील. विषय ऐतिहासिक असूनही व्याख्यानाच्या अभिनव दृष्टिकोनाने प्रतिगामी मानलेल्या काशी विद्यापिठाच्या विद्यार्थी व आचार्य गणांस चांगलेच खडबडविले.

माणसा-माणसातील संबंध प्रेम, करुणा या तत्त्वानुसार जोडणाऱ्या बौध्द धर्माचा मध्यवर्ती सिध्दांत समता आहे

"दिनांक २५ नोव्हेंबर १९५६ ला सायंकाळी सारनाथ येथील मूलगंन्ध कुटी विहाराच्या मैदानात महाबोधी सभेद्वारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वागताप्रित्यर्थ कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता.

सुरूवातीला मंगलाचरण झाल्यानंतर लद्दाखचे लामा लोबजङ् यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना "खदा" (वस्त्रे विशेष) भेट केली. त्यानंतर वाराणसीच्या १८ संस्थांनी त्यांना हार प्रदान केले. सेवासंगम ट्रस्टच्या वतीने डॉ. एन.एन. शर्मा यांनी डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर यांना दोन सुदंर सुवर्ण स्मृतीचिन्ह भेट केले. डॉ. बाबासाहेबांचे भाषण ऐकण्याकरिता सारनाथच्या जवळपास असलेल्या जिल्यातील जनसमुदाय प्रचंड प्रमाणात उपस्थित होता."

सदरहू कार्यक्रमाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे "ही सभा महाबोधीच्या बुद्ध विहारच्या आवारात, धम्मेक स्तुपाच्या सावलीत होती. बुद्धाने ज्या ठिकाणी पंचवर्गीय भिख्खुंना आपला पहिला उपदेश करून धम्मचक्रप्रवर्तन केले त्या जागी अशोकाने एक स्तूप उभारला. त्या स्तुपास धम्मेक स्तूप असे नाव आहे. तेथेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जनतेला उद्देशून शेवटचे भाषण व्हावे हा हृदयंगम व क्रांतिकारक योगायोग होय.

बाबासाहेबांसंबंधी चार शब्द सांगताना भिख्खु धर्मरक्षित म्हणाले, "बौद्ध देशात अशी एक श्रद्धामय समजूत प्रचलित आहे की, बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणापासून अडीज हजार वर्षांनी भारतात बौद्ध धर्माचे पुनरूत्थान घडणार आहे. ते कार्य जो बोधिसत्व तडीस नेईल, तो आज बाबासाहेबांच्या रूपाने आमच्यामध्ये उपस्थित आहे, अशी माझी श्रद्धा आहे. याच सारनाथात, पंचवीस शतकामागे, पाच भिख्खुसमोर आजच्या सारख्याच एका रविवारी, या समोरच्या धम्मेक स्तुपाच्या जागी भगवंतांनी धर्मचक्राचे परिवर्तन केले. त्याच धर्मचक्राला नागपूर येथे गति देऊन, पाच लाख लोकांच्या हृदयात धम्माचा पवित्र संदेश ज्याने नेऊन पोचविला, त्याच महापुरूषांचे आज आम्ही स्वागत करित आहोत."

सारनाथचे प्रशांत व पवित्र स्मृतीने भारलेले वातावरण, सभोवार भक्तिभावाने बसलेली दलित जनता आणि लंका, तिबेट, ब्रह्मदेश, जपान या देशातील काही लामा, भिख्खु व उपासक मंडळी, या सर्व घटनांमुळे की काय बाबासाहेबांचे मन भरून आले. कंठ किंचित् सद्गदित झाला.

पाणावलेल्या डोळ्यांनी आणि भरल्या कंठाने केलेले ते कारुणिक भाषण होते. बाबांचा तो अंतिम संदेश ठरला.

स्वागताला उत्तर देताना केलेल्या आपल्या भाषणात बाबासाहेब म्हणाले,

"दीर्घ प्रवासाच्या दगदगीने मला शीण आला आहे. मी येथे केवळ तुमच्या स्वागताच्या फुलमाळेसाठी आलो होतो. परंतु, माझ्या भेटीसाठी तुम्ही जी उत्सुकता व आस्था दाखविलीत तिची परतफेड म्हणून तुम्हाला चार शब्द सांगणे मी माझे कर्तव्य समजतो. तुम्हांपैकी पुष्कळसे लोक अस्पृश्य गणले जातात. भगवान बुद्धाच्या काळी अस्पृश्यता नव्हती. सांस्कृतिकदृष्ट्या कमी प्रतीच्या जमाती त्यावेळी होत्या परंतु त्यांना अस्पृश्य मानीत नसत. अस्पृश्यतेचा शाप गेल्या दीड हजार वर्षाचा आहे आणि त्याला

जबाबदार हिंदू धर्म आहे. अस्पृश्यता हा आमचा कलंक नसून तो उच्च हिंदू जातींच्या हृदयाचा कलंक आहे. आज इतकी वर्ष झाली परंतु तो कलंक धुवून काढण्याची हिंदुंना कधीही प्रामाणिक इच्छा झाली नाही. आमच्या राहणी व करणीवरून काही ते आम्हाला अस्पृश्य मानीत नाहीत. आम्ही स्वच्छता राखली, स्वच्छ कपडे घातले, उच्च व्यवसाय केले, मन निष्पाप व चारित्र्य निष्कलंक ठेवले आणि निर्भयतेने वागू लागलो तरीही हे हिंदू आम्हाला अस्पृश्य मानतात. तेव्हा हा हिंदू धर्म आम्हाला सोडलाच पाहिजे व जो बौद्ध धर्म भारतात उदयाला आला आणि ज्याने माणसामाणसात भेद करण्याचे नाकारले, ज्या धर्माचा मध्यवर्ती सिद्धांत समतेवर आधारलेला आहे, तो आता आम्ही स्वीकाराला पाहिजे. भगवंतांनी आपला धर्म जगातील दु:ख नाहीसे करण्यासाठी स्थापिला. इतर धर्म, देव व मनुष्य यांच्यातील संघर्ष जोडणारे आहेत. माणसामाणसातील संबंध प्रेम व करूणा या तत्त्वानुसार जोडणारा धर्म बौद्ध धर्म हा एकमेव आहे. बुद्धाने आपल्या धर्माचरणाचा आदर्श संघाच्या रूपाने जगासमोर मांडला. त्या समाजात जातपात नाही. समुद्रात नदी मिळाल्यावर ती जशी समुद्राशी एकरूप होते त्याप्रमाणे बुद्धाच्या समाजात जातपात नाहीशी होऊन सर्व एकरूप होतात.

आज दीड हजार वर्षे हिंदू समाजाची सुधारणा होईल आणि त्यात समता येईल, शहाणपणा येईल याची गाव शिवेवर बसून आम्ही वाट पाहत आलो. परंतु, कोणालाही सुधारणा सुचली नाही आणि कोणीही आम्हाला आत बोलावले नाही. उलट धर्माच्या नावाखाली आमची शतकानुशतके अधिकच विटंबना आणि गळपेची होऊ लागली. कोणी म्हणतात, समता ही भारताला अज्ञात होती. गेल्या काही शतकात समतेची येथे कुजबूज सुरू झाली आहे. तेव्हा हळूहळू हिंदू धर्मही सुधारेल आणि समतेचा अंगिकारही करेल! हिंदू धर्म सुधारला जाईल हा एक भ्रम आहे. इतिहास ग्वाही देत आहे की सामाजिक समतेचा संदेश भगवान बुद्धांनी अडीच हजार वर्षामागे या भारताला दिला. परंतु हा संदेश दडपून टाकण्याच्या या देशात बुद्धिपुर:सर नीच असा प्रयत्न झाला आणि अगदी त्याच्या विरूद्ध विषमतेवर आधारलेला आणि काही विशिष्ट वर्गाच्याच हिताची पर्वा करणारा हिंदू धर्म प्रभावशाली करण्यात आला. जोपर्यंत हिंदू धर्म पाळला जात आहे तोपर्यंत या देशातून सामाजिक विषमतेचे उच्चाटन होणार नाही. हिंदू धर्माने बौद्धिक पातळीवर कितीही उदात्त तत्वांचा उद्घोष केला तरी त्यांचा आचार हा वर्ण, जातपात, स्पृश्यास्पृश्यता असल्या विषमतेचा असतो. तुम्ही बौद्ध झालात तर तुम्हाला बांधव म्हणून मानणारे या जगातील काही लोक लाभतील. आज आमच्या देशात जो अन्याय होत आहे त्याने आम्ही विव्हळत

आहोत, परंतु त्याला सहानुभूतीची साथ कोठे तरी मिळत आहे काय? नाही, कारण अन्याय करणारे सर्व हिंदू आहेत व त्यांच्या शब्दाप्रमाणे येथील राजतंत्र हालत आहे. तुम्ही बौद्ध झालात तर परदेशस्थ बौद्धधर्मीय तुम्हाला बंधू मानतील व तुमच्या दुःखाच्या हाकेला ते ओ दिल्याशिवाय राहणार नाहीत."

माझ्या जीवनाचे तात्त्विक अधिष्ठान

मला पाच मिनिटात माझ्या जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगायचे आहे. तत्त्वज्ञान शब्दाचा अर्थ या संदर्भात मी सामाजिक तत्वज्ञान असाच समजतो. प्रत्येक मनुष्याला काहीतरी जीवनविषयक तत्त्वज्ञान असणे इष्ट आहे. आपल्या वर्तणुकीचे मोजमाप करण्यासाठी मनुष्याला काहीतरी निकष ठरविणे आवश्यक आहे आणि जीवनविषयक तत्त्वज्ञान हाच तो निकष. प्रत्येक विषयाला जीवनविषयक तत्त्वज्ञान असणे आवश्यक आहे असे मी म्हणतो याचे कारण या तत्त्वांच्या निकषानेच आपण वाईट केले आहे याचे त्याला आकलन होते. जेव्हा आपण चुकलो आहोत असे त्याला समजेल तेव्हाच त्याला आपल्या तत्त्वानुरोधाने आपली उन्नती साधण्याची जबाबदारी पटेल. माझे जिवनविषयक तत्त्वज्ञान मी निश्चित केलेले आहे. त्याच्या नास्तिपक्षी, आस्तिपक्षी अशा दोन बाजू मी आता स्पष्ट करणार आहे.

नास्तिपक्षी, सांख्य तत्त्वज्ञानातील त्रिगुणांवर आधारित असलेले व भगवत्गीतेत विषद केलेले हिंदूंचे सामाजिक तत्त्वज्ञान मला नापसंत आहे. कारण माझ्या मतांप्रमाणे कपिलांच्या तत्त्वज्ञानाचे ते एक निघृण विकृत स्वरूप आहे. आणि त्याचमुळे जातिव्यवस्था आणि क्रमवार विषमता पद्धती हा हिंदूंच्या सामाजिक जीवनाचा एक मूलभूत नियम ठरला आहे. आस्तिपक्षी, माझे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान तीन शब्दातच समूर्त झालेले आहे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव. फ्रेंच राज्यक्रांतीवरून माझे जिवनविषयक तत्त्वज्ञान मी उसने घेतले आहे असे मात्र कोणी समजू नये. तसे मी केलेले नाही असे मी निक्षून सांगतो. माझ्या तत्त्वज्ञानाचे मूळ राजकारणात नसून धर्मात आहे. माझे गुरू भगवान बुद्ध यांच्या शिकवणीतूनच हे तत्त्वज्ञान मी स्वीकृत केलेले आहे.

माझ्या जिवनविषयक तत्त्वज्ञानात स्वातंत्र्याला स्थान आहे हे मला आग्रहपूर्वक सांगावयाचे आहे. पण त्याचबरोबर अनिर्बंध स्वातंत्र्य समतेला मारक ठरते. माझ्या तत्त्वज्ञानात समतेचे स्थान स्वातंत्र्यापेक्षा वरचे आहे. तरीसुद्धा त्यात संपूर्ण समतेला

मुळीच थारा नाही. कारण अमर्याद समता ही स्वातंत्र्याच्या अस्तित्वाआड येते आणि स्वातंत्र्याला वाव असणे तर आवश्यक आहे.

माझ्या तत्त्वज्ञानात स्वातंत्र्य व समतेच्या अतिक्रमणापासून संरक्षण मिळावे म्हणूनच फक्त कायदेकानूंचे स्थान गृहित धरलेले आहे. पण कायद्याचे स्थान मी फारच गौण मानतो. कारण स्वातंत्र्य व समतेच्या भंगाबाबतीत कायदा खात्रीने समर्थ ठरेल असा मला विश्वास वाटत नाही. मी बंधुभावाला सर्वोच्च स्थान देऊ इच्छितो; कारण स्वातंत्र्य व समता नाकारली जाण्याप्रसंगी बंधुभाव हाच खराखुरा रक्षक ठरतो. सहभाग हे बंधुभावाचे दुसरे नाव आहे आणि बंधुभाव आणि मानवता हे धर्माचे दुसरे नाव आहे. कायदा वा सहभावाचे मूल्यामापन करताना हा फरक जाणवतो याचे कारण कायदा हा धर्मातीत असल्यामुळे तो कोणीही मोडू शकतो; या उलट सहभाग अथवा धर्म हा पवित्र असल्यामुळे त्याला मान देणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य गणले जाते.

माझे तत्त्वज्ञान हे कोणा सुखवस्तू माणसाचा ध्येयवाद आहे असे मानू नये. सामाजिक जीवनातल्या त्रिगुण तत्वांचा नाश करून हिंदू समाजात क्रांती घडवून आणू शकेल असेच माझे क्रांतीकारक तत्त्वज्ञान आहे. म्हणून मी इतका चढावखोर आहे. आणि मला पुष्कळ शत्रु आहेत. पण मला हे शत्रु आवडतात. कारण मला माहीत आहे की माझे बोलणे ते कान देऊन ऐकत असतात.

माझे तत्वज्ञान हे फक्त माझ्यासाठी नाही तर ते इतरांसाठीही आहे. निराळ्या शब्दात सांगावयाचे म्हणजे माझ्या तत्त्वज्ञानाच्या मागे विशिष्ट उद्दीष्ट आहे. मला मतपरिवर्तन करावयाचे आहे. त्रिगुण तत्त्वाच्या अनुचरांना त्याचा त्याग करावयास लावून माझ्या तत्त्वज्ञानाचा स्वीकार करावयास लावायचा आहे. हे एक भव्य कार्य आहे आणि त्याला पुष्कळ अवधी लागण्याचा संभव आहे.

आज भारतीय व्यक्ती दोन निरनिराळ्या ध्येयवादांनी नियंत्रित आहेत. राज्य घटनेच्या उद्देशपत्रिकेत सूचित केलेला ध्येयवाद आणि धर्मात अंतर्भूत केलेला सामाजिक ध्येयवाद. ज्याला समज आहे त्याला कळू शकेल की हे दोन परस्पर विसंगत ध्येयवाद आहेत. राजकीय ध्येयवादामळे स्वातंत्र्य, समता व बंधुभाव या जीवनमूल्यांना मान्यता मिळाली आहे, तथापि प्रचलित सनातनी वृतीच्या सामाजिक ध्येयवादामुळे ही तत्वे व्यवहारात नाकारली गेली आहेत. असे हे विसंगत जीवन किती काळ चालणार आहे ? कधीतरी एक दुसऱ्याला शरण गेल्याशिवाय उपायच नाही. माझ्या जीवन तत्त्वज्ञानावर

माझा पुरेसा विश्वास आहे म्हणूनच जो आज बहुसंख्य भारतीयांचा राजकीय ध्येयवाद आहे तो सर्वांचा सामाजिक ध्येयवाद होईल अशी मला उमेद आहे.
(३ आक्टोबर, १९५४ रोजी आकाशवाणी दिल्ली केंद्रावरून केलेल्या भाषणाचा अनुवाद)

मला बौद्ध धर्म का प्रिय आहे ?

देण्यात आलेल्या अल्पवेळात मला दोन प्रश्नांचा शोध घ्यावयाचा आहेः एक म्हणजे, मला बौद्ध धम्म का प्रिय आहे? आणि दुसरा म्हणजे, वर्तमान परिस्थितीत तो जगण्यासाठी कसा उपयुक्त आहे?

इतर सर्व धर्म ईश्वर, आत्मा, मृत्यूनंतरची अवस्था अशा गोष्टींचा शोध घेतात. बौद्ध धम्मात मात्र ज्या तीन तत्वांचा एकत्रितपणे विचार केला आहे तसा इतर धर्मांमध्ये दिसून येत नाही. हा धम्म प्रज्ञा (अंधश्रद्धा आणि अलौकिक घटनांविरूद्ध आकलन शक्ती), करूणा (प्रेम) आणि समतेची शिकवण देतो. मनुष्याला या पृथ्वीवर सुखमय जीवन व्यतीत करण्यासाठी यापेक्षा वेगळे काय हवे ? म्हणून तीन तत्वे देणारा बौद्ध धम्म मला आकृष्ट करतो. जगाला तारण्याचे सामर्थ्य न ईश्वरात आहे न आत्म्यामध्ये; ही तीन तत्वेच जगाच्या दृष्टिने तारक आहेत.

एक बाब अशी आहे जी जगाच्या, विशेषतः आग्नेय आशियाई देशांच्या संदर्भात विशेषत्वाने आकृष्ट करणारी ठरू शकते. जग सध्या कार्ल मार्क्स आणि त्यानी जन्माला घातलेला साम्यवाद यांच्या आवर्तात सापडलेले आहे. हे आव्हान अतिशय गंभीर आहे. सर्व देशांच्या धार्मिक प्रणालींचा पाया या आव्हानामुळे हादरला आहे. याचे कारण म्हणजे मार्क्सवाद आणि साम्यवाद निधार्मिक बार्बीशी निगडित आहेत. सध्याच्या धार्मिक अधिष्ठानाला बसणारा हा धक्का समजावून घेणे कठीण नाही. आजची धार्मिक प्रणाली जरी निधार्मिक रचनेपासून अलिप्त असली तरी याच प्रणालीच्या आधारावर प्रत्येक निधार्मिक बाब टिकून आहे. दूरान्वयाने का होईना, धर्माची मान्यता असल्याशिवाय निधार्मिक रचना फार काळ टिकणे शक्य नाही.

आग्नेय आशियातील बौद्ध राष्ट्रांची मानसिकता साम्यवादाकडे झुकलेली पाहून मला अतिशय आश्चर्य वाटते. मी तर असेच मानतो की त्यांना बौद्ध धम्माचे आकलन झालेले नाही. मार्क्स आणि त्याचा साम्यवाद यांना परिपूर्ण उत्तर बौद्ध धम्मात आहे असा

माझा ठाम विश्वास आहे. रशियन पद्धतीच्या साम्यवादाने रक्तरंजित क्रांती हे समर्थनीय साधन मान्यच केले आहे. साम्यवादी प्रणालीसाठी आसुसलेल्या लोकांना कदाचित हे माहित नसावे की बौद्ध धम्मातील 'संघ' हे एक संघटनच आहे. त्यामध्ये खाजगी मालमत्तेला जागा नाही; आणि विशेष म्हणजे हे परिवर्तन हिंसेतून आलेले नाही. मानसिक परिवर्तनातून झालेला हा बदल गेली २५०० वर्षे टिकून आहे. अर्थात या रचनेत प्रदिर्घ काळात काही विचलन झालेले असेल, परंतु त्यातील आदर्श मात्र आजही अनिवार्यपणे दिसून येतात. रशियन साम्यवादाने या प्रश्नांची उत्तरे द्यावीत.

त्यांनी आणखी दोन प्रश्नांची उत्तरे द्यायला हवीत. एक, साम्यवादी रचना ही सर्वकाळ असणे आवश्यक आहे काय ? मला हे मान्य आहे की रशियनांना एरवी जी कामे जमली नसती ती साम्यवादी चौकटीमुळे करणे शक्य झाले; परंतु ही कामे झाल्यानंतर तेथील लोकांना बुद्धाने उपदेशिलेले प्रेमासह स्वातंत्र्य का मिळू नये ? ते मिळत नाही यावरूनच दक्षिण आशियाई देशांनी सावध व्हावे आणि रशियन साम्यवादाच्या जाळ्यात अडकू नये; अन्यथा त्यामधून ते कदापि बाहेर पडू शकणार नाहीत. त्यांना हे आवश्यक आहे की, त्यांनी बुद्धाची शिकवण अनुसरावी आणि तिला राजकीय रचनेत सम्मीलित करावे. दारिद्र्य पूर्वीही होते आणि पुढेही राहणार आहे. रशियातसुद्धा दारिद्र्य आहेच. म्हणून दारिद्र्याचे कारण पुढे करून मानवी स्वातंत्र्याचा बळी देणे सूज्ञपणाचे नव्हे. दुर्दैव हे आहे की, बुद्धाच्या शिकवणीचा अन्वयार्थ लावणे व आकलन होणे या गोष्टी नीट झालेल्याच नाहीत. त्यांची तत्वे आणि सामाजिक पुनर्रचना याबाबत पूर्णतः गैरसमज झालेला आहे. बुद्ध धम्म ही एक सामाजिक तत्वप्रणाली आहे. हे सर्वांना समजल्यानंतरच त्याचे पुनरूज्जीवन ही एक शाश्वत घटना ठरेल. कारण सर्वांना आकृष्ट करणारी किंवा प्रभावित करणारी कोणती महानता या धर्मात आहे ते जगाला कळलेले असेल.

२६ अलिपूर रोड, (सही) बी. आर. आंबेडकर
नवी दिल्ली,
तारीख १२ मे, १९५६.

(१२ मे, १९५६ रोजी 'ब्रिटीश ब्रॉडकास्टींग कार्पोरेशन'च्या नभोवाणी केंद्रावरून केलेल्या भाषणाचा अनुवाद)

विनिमय पब्लिकेशन्स

website : vinimaypublications.com

वाचकांसाठी सूचना : कृपया ! आपले आप्तेष्ट, नातेवाईक तसेच मित्र-मैत्रिण यांना या वेबसाईट वरील पुस्तकांबद्दल माहिती द्या.